

DOI 10.5281/zenodo.11203154

ALTINO SƏSLİ MÜĞƏNNİNİN ALTUNLARI (Ardı)

Rafael HÜSEYNOV

Hələlikse bir gözü gülən, bir gözü ağlayan 1937-ci ildi. O ilin içində heyrətli bir şəkildə qəmlə sevinc, faciələrlə şadlıq yanaşı addımlayırdı. Hüseynağa Hacıbababəyovun bu tərcümə-yi halı 1937-ci ildə ayrıca vərəq kimi nəşr də edilmişdi. Nüsxələri çoxmuş ki, azı bir dənəsi özündə də qalmışdı. Natamam olmağına natamamdır, tərcümə-yi halının ardının da yazıla bilməsi üçün gerek sonrakı illər də yaşanaydı. Ancaq yarımçıq olsa da, o üzü-bu üzü yazılı bu bircə vərəq əvvəldən-sonacan hər halda Hüseynağa Hacıbababəyovun bəlli

R.Qliyer, «Shahsənəm». OBT. 1938.
Rej.A.İsgəndərov. Qərib-Hüseynağa
Hacıbababəyov

olan ən dəqiq, ən doğru tərcüməyi halıdır. Çünki onu özü yazıb. Bir adamın ömür yolunu, taleyindən keçənləri özündən yaxşı kim bilər?! Həmin qısa ömür tarixçəsindəki iki-üç cümlədə Hüseynağa Hacıbababəyov gəncliyinin mübarizəli və sabahlara ümidli çağlarını belə xatırlayır: "Vətəndaş müharibəsi zamanı Aşqabadda işləyirdim. 1919-cu ildə Müsavat hökuməti zamanı hökumət teatrosu əmələ gətirildi. Məni də buraya bütün operalarda qadın rolu ifa etməkçün dəvət etdilər. O köhnə dövrlər ağır dövrlər idi. Çar hökuməti vaxtı incəsənətə, məxsusən türk incəsənətinə yüksək qiymət və imkan verilmirdi. Xüsusi teatrlar özlərinin cibini dolduraraq bizi istismar edirdilər. Yalnız aprel təbəddülatından sonra incəsənət yüksək qiymət aldı. 1920-ci ildə mən Azərbaycan Dövlət Dram Teatrosuna həmişəlik işə girdim və həmin ildə təbliğat briqadası ilə bərabər Dağlıq Qarabağa getdim. Təbliğat məqsədi ilə təşkil edilən müsamirələrdə iştirak etdim. Bu səfərdə mənim yol yoldaşlarımdan Anapinski, Mirpaşa və sairələrini daşnaklar öldürdülər".

Hüseynağa Hacıbababəyov o çətin əyyamları belə anırdı, qətlə yetirilmiş sənət qardaşlarını qüssə ilə yada salırdı, lakin onun özünün də elə o tərəflərə səfərlərində ölümle qarşılaşdığı olmuşdu. Ən azı birini artıq sinli çağlarında qızı Suğraya da söyləyibmiş, o da mənə danışmışdı. Qarabağa səfərlərinin növbətilində Hüseynağa labüd və əzablı ölümle göz-gözü dayanır. Əhvalat baş verir Ağdamda. Yay vaxtıymış, Ağdamın özündə, ayrı-ayrı kəndlərdə tamaşalar göstərir, konsertlər verirlərmiş. 1930-cu illərin əvvəlləriymiş. Bu qəziyyəni qızına söyləyəndə hadisədən 30 ildən də çox keçirmiş. Fəqət həmin günün xofu hələ də Hüseynağanın canından çıxmayıbmış. O illərdə rayonlarda nə mehmanxanalar varmış, nə qonaq evləri. Adətən on günlüyə, iki həftəliyə Bakıdan qastrola gedən artistləri iki-iki, üç-üç Ağdamın özündə, ayrı-ayrı kəndlərdə imkanlı, simsar adamların evlərində yerləşdirirlərmiş. Həmin gün kəndlərdən birində konsert verən artistlərdən

Hüseynağa Hacıbababəyovla Dadaş Şaraplının ardınca axşam saat 7-yə qalmış gecələyəcəkləri qonşu kənddən kolxozun yük maşını gəlməliymiş. Konsert bitir, saat 7 olur, baxırlar ki, yarım saat da əvvəl gəlməli olan maşın hələ yoxdur. Yarım saat da gözləyirlər. Hüseynağa qayıdır ki, ay Dadaş, görünür, ya maşın yolda xarab olub, ya benzini qurtarıb ki, belə ləngiyir. Gəl vaxt itirməyə, nədir ki, burdan-buradır, piyada gedək, maşın da gəlsə, yolda qarşımıza çıxar, bizi götürər. İraq olsun, birdən gəlməsə, biz də gözləyə-gözləyə qalsaq, Əli aşından da olarıq, Vəli aşından da, gecəyə düşərik, qalmağa yer də tapmırıq. Dadaş da “düz deyirsən” söyləyib razılaşır, düzəlişlər yola. Bir xeyli gediblərmiş, artıq axşam alatoranında uzaqdan getdikləri kəndin hündür ağacları qaraltı kimi gözə dəyməyə başlayırmış. Birdən Dadaş Şaraplı hövlnək xırıltılı səslə pıçıldayır: “Bir ora bax”. Hər ikisinin rəngi qaçır, üşənirlər. Görürlər ki, yaxınlaşmaqda olduqları arxin yanında bir canavar dayanıb düz onlara baxır. Ayaqları sustalır. Nə irəliyə bir addım atmağa heylləri qalır, nə geriye. Düzənlik, ətrafda haraylayası, dada çatası bir ins-cins yox. Yenə özünü birinci ələ alan Şaraplı olur. Boşuq səslə dillənir: “Hüseynağa, oxu!” Hüseynağa suallı gözlərini dikir yoldaşına. “Oxu, oxu, bəlkə gəndən kimsə eşitdi, yaxınlaşdı”. Və Hüseynağa “Segah” başlayır. Bir az qorxudan oxuyurdu, bir az dərddən oxuyurdu, bir az çaşqınlıqdan oxuyurdu və gözü qurddı idi. Oxuyurdu, bayaq onları görünce mınıldayan canavar səsinə kəsmişdi, elə onlar kimi hərəkətsiz dayanıb baxırdı və Hüseynağa daxili bir fəhmlə hiss eləyirdi ki, oxumağı qətiyyən kəsmək olmaz, ömürləri elə bu oxunun uzunluğu qəddərdir, dayansa, canavar şığıyacaq onlara sarı... Nə qədər keçir? İllər sovuşandan sonra Hüseynağa Hacıbababəyov heç cürə dəqiqləşdirə bilmirdi: “İki dəqiqəmi keçdi, beşmi, onmu? Ya bundan az, ya çox? Hər saniyə bizimçün saat kimi uzun idi”.

Hüseynağa oxuyurdu, bir yay axşamıydı, hələ hava tam qaralmamışdısa da, qaranlıq asta-asta qatılmağa doğru gedirdi. Hüseynağa oxuyurdu, o tərəfdə də canavar tərənəmzə dayanıb baxırdı. Səsin, oxunun mələhətli səsimi təsir etmişdi Allahın heyvanına, ya bu anlaşılmaz davranış - qarşısındakı hazır şikarın qaçmaq, nəse hərəkət etmək əvəzinə yerindəcə donaraq oxumağa başlaması onu çaşdırmışdı? Ya bəlkə bu çöllər vəhşisi həmin anda bu insanlarda özünə yaxın, doğma olan nəse görürdü? Bizim yox saydığımız, amma gerçəkdə var olan şüuruyla dərk, ya hiss edirmiş ki, naləsi ilə bu cür ürək boşaldan adam da onun tayıdır, onun kimi təbiət balasıdır? Axı bu canavar da, onun həmcinsləri də, indi bu bəni-adəm eləyən kimi, beləcə düzənliyin boşluğunda, tənhalığında hərdən-hərdən bizimçün ulamaq kimi gələn səslərini çıxaranda bəlkə elə oxuyurlar, elə insan kimi ürək boşaldırlar?

Hüseynağa “Segah”-ını oxuyurdu, canavar baxırdı və birdən düzənliyin səssizliyinə qarışan bu avaza uzaqdan gələn bir səs də qovuşur. Yük maşını idi, Hüseynağağilin yetişməli olduğu kənddən aralandıqları kəndə sarı irəliləyirdi, ləngər vura-vura, çala-çuxuru

adlaya-adlaya yaxınlaşırdı, işıqlarını da yandırmışdı. Və Hüseynağa Hacıbababəyov müqəddəratının həll olunduğu o dəqiqələr barədə qızına belə deyirmiş: “Canavar elə bil o maşının işığına, o qəfildən qalxan gurhagur səse heç hürkmədi də, qaçmağa tələsmədi də, çevrildi, asta-asta aralanmağa başladı”.

Maşın yaxınlaşdıqca səs gurlaşmış, canavar get-gedə aralanırmış, Hüseynağa isə “Segah”-ını yarımçıq kəsə bilmirmiş, oxumaqda davam edirmiş...

Maşının səsi bu gözəl oxuya mane olmasın deyər sürücü mühərriki söndürmüşdü, aşağı enib bir papiros yandırmışdı, matdım-matdım baxırdı. Qaranlığa qər q olmuş o düzənliyin zülmətini bir o sürücünün hər qullab vurduqca papirosunun artıb-azalan közərtisi, bir də bu yarıqlı “Segah” dağıdırdı.

Və sonralar Hüseynağa yaxınlarına-dostlarına bu əhvalatı danışır “Mənim “Segah”-a bir can borcum var”, - deyəcək.

Heç vaxt heç kimin o cür ürekdən oxumadığı “Segah”-ın da hər halda o məhrəm gecəyə görə bu xanəndəyə borcu olmamış deyildi. Dili yox idi içərisindən keçəni deyər. Amma onun əvəzinə həmin gecənin şahidi Dadaş Şaraplı bunu o hadisədən illər sonra tarzən Bəhram Mansurova söyləmişdi, o da mənə danışdı. Dadaş Şaraplı Bəhram ustada deyibmiş ki, neçə cür “Segah”-ın adını çəkirsiniz, amma o “Segah”-lar içində bur “Hüseynağa Segahı” da var ki, heç bir başqasına bənzəməz. Oburilərin hamısından təsirli həmin “Hüseynağa Segahı”-nı bir mən eşitmişdim, bir kolxoz maşınının sürücüsü, bir də bir yalquzaq...

Onun dövründə sərvət toplamağın cürbəcür çeşidləri vardı. Biri çoxlu xalı-xalça yığırı, bir başqası sürüsünün böyüklüyü, mal-qarasının çoxluğu ilə varlıydı, bir ayrısı kağız pula, bir digəri qızıla, ləlcavahirata üstünlük verirdi. O, Nikolay dövründə də yaşadı, Müsavat dönəmində də, Sovetin təzə-təzə ayaq tutan çağlarının vur-tutlu illərindən də keçdi, müharibə də gördü, bir-birinə bənzəməyən Stalin, Xruşşov, Brejnev əyyamlarını da sürdü və həmin dəyişən zamanələrdə sabit qalan az şeylərdən birinin insanların əlində-ovcundakılardan nələrisə dala atmaq, sabahkı gün üçün var-dövlət cəmləmək ehtirasının olmasına şahid kəsildi.

O da hamı kimi adam idi, o da insanlara xas bu dəyişməz həvəsdən yan keçə bilmədi - ömrü uzunluğunu yığdı. Ancaq aktyor, müğənni Hüseynağa Hacıbababəyov həyatı uzunluğunu yığdıqlarını öz son nəfəsinin çatdığı dəqiqələrdə gizli saxlayaraq vəsiyyətini sonda edənlərdən olmadı. O sərvət ki ta cavanlığından toplamağa başlamışdı, altmışı ötüb yetmişə yaxınlaşmağa üz qoyduğu çağlarda qərara aldı ki, nə qədər sağdır, bu sərvətini bölüşdürsün. Bəlkə də (bəlkə yox, elə həqiqətən də) o mirasın bir yerdə, bir əldə olması daha yaxşıydı. Ancaq nəse belə istədi ki, bölüşdürsün, bu sərvət bir neçə əldə qalsın. Həyatın çətin sınaqları onu öyrətmişdi ki, ehtiyatı heç vaxt əldən vermək olmaz, qoy topladıqlarının bir qismi nə səbəbdənsə itibatsa da, heç olmazsa obirələri qalsın. Ona çox əziz olan xəzinəsinin evdə, ailədə qalmasını lazım bilmədi, özü sağkən tamam-kamal paylaşıdırıb qurtardı. Evdə

də söz deyən olmadı ki, niyə onlardan bizə heç nə saxlamırsan. Qınamayın ki, niyə belə etdi. O, sədaqətli ər, qayğıkeş ata, nəvazişkar baba idi. Amma bu sərvət ki ömrü boyu toplamışdı və indi həyatının sonuna doğru başqaları arasında bölüşdürüldü, sırf onun özününkü idi və burasını da gözəl anlayırdı ki, o əllərə ki bu mirası təhvil verir, orada qədir-qiymətinə evdəkilərdən də yaxşı biləcəklər.

Hüseynağa Hacıbababəyovun həmin mirası vəznə yüngül olsa da, sayca çox idi, amma hamısı köhnə bir qovluğa sığmışdı. Bilirəm, xəzinə, dəfinə söhbəti elə məsələdir ki, hər adam o barədə eşidincə ixtiyarsız qulaqları şəkənlər və istəyir mətəlin sonuna tez çıtsın. Mən də sizi çox üzüməyim. Hüseynağa Hacıbababəyovun yarım əsrdən də bir az artıq müddətə toplanaraq iri bir qovluğa sığmış, nəhayətdə üç yerə bölünmüş sərvəti müxtəlif illərə aid irili-xırdalı qəzet kəsikləri, fəxri fərmanlar, teleqramlar, məktublar idi. Ömrü boyu qazandığı ailəsini dolandırmağa elə başabaş çatmışdı və yığa bildiyi də bunlar olmuşdu. İndi zaman sovuşandan sonra, özünün lap çoxdan həyatda olmadığı günlərdə həmin qəzet kəsikləri Hüseynağa Hacıbababəyovun yaşadığı illərdəki xoşbəxt saatlarını, günlərini, aylarını bir güzgü kimi dəqiq göstərir. Ancaq o güzgü, elə bil ki, parçalanıb, tikələri müxtəlif arxivlərə, muzeylərə səpilib. Dənə-dənə yığıb yan-yan qoyuram ki, ömrün bütöv xoşbəxtlik mənzərəsi üzə çıxsın.

Hüseynağanı "Arvad tumanı geyib səhnəyə çıxmısan" deyər təhqir edirdilər, ölümə hədələyirdilər, ancaq o, Leylilini davam etdirirdi və "Səda-yi həqq"də çıxan iri məqalədəki ona aid bircə cümlə bütün o təhdidləri, hərbi-zorbaları onunçün mənasızlaşdırırdı, o bircə tərifli cümlə ona sadəcə ürək-dirək vermirdi, teatra olan eşqini qat-qat artırırdı: "Hüseynağa Hacıbababəyov Leyli rolunda məharətlə çıxış edərək tamaşaçıları oxuması və oynaması ilə valeh etdi. Xüsusən "Xoşdur nə qədr eyləsə yarım cəfa mənə" qəzəlini elə təsirli oxudu ki, salondakı tamaşaçılar höknürtü ilə ağlaşdılar". Yaxşı, gənclik uğurlarının şahidi olan bu qəzet parçasını illərlə ən əziz yadigar kimi saxlamasaydı, onu cavanlığına qaytaran bu kiçik yazını tez-tez ilk dəfə görmüş kimi oxuyub hər dəfə təzədən necə fərəhlənməyəydi!

1915-ci ildə Hüseynağanın 17 yaşı vardı və Abbas Mirzə Şərifzadə Petrovsk, Dərbənd, Vladiqafqaz və Temirxanşuraya qastrol səfərinə aparacağı dəstəyə Hüseynağanı da daxil etmişdi. Hüseynağa orada Əslini çox gözəl ifa etmişdi, Abbas Mirzə də, digər təcrübəli səfər yoldaşları da onu xeyli tərifləmişdilər. Ancaq ən səmimiyyətlə, ən ürəkdən söylənən sözlər də uçub gedir, balaca afişəyə ki həmin səfər üçün məxsusi hazırlatmışdılar və Hüseynağanın da adı orada xırdaca hərflərlə yazılmışdı, nə qədər şirin olsa da, söyləyincə uçub gedən söz kimi deyildi - həmişəlik qala bilirdi və Hüseynağa da həmin afişəni köhnə qovluğunda sərvətlərindən biri kimi əzizləyərək saxlayırdı. İllər boyu yüz dəfələrlə açılib baxıldığından qat kəşmiş o afişə Hüseynağanın nəzərində ömür teatrının pərdəsi kimi idi. Çünki hər sözünü, hətta hər qırığını belə əzbər bildiyi o əski afişəni hər dəfə qat-qat

açanda sanki səhnədəki bənzər bir pərdə ağır-ağır çəkiliydi və ağırları, əziyyətləri, yorğunluqları candan getmiş, hafizədə və ürəkdə yalnız ən xoş təəssüratları qalmış ötən günlər, ömür tamaşasının lövhələri bir-bir göz önündən keçirdi.

"Sərvətlər" qovluğundakı bir başqa "inci" də qayıtmaz gəncliyi geriye döndərə bilən idi. Xəsis qəzet xəbəri ki, Üzeyir Hacıbəylinin rəhbərliyi ilə opera heyəti Gəncə və Tiflisə qastrol səfərinə gedəcək. Heç o xəbərdə Hüseynağanın adı da yoxdur. Amma həmin xırdaca yazı onunla həmsöhbət ola, 18 yaşındaykən yaşadığı sevincin sonrakı çox 18 illərdə səngiməyəcək həyəcan və qururunu təzələyə bilirdi. Hüseynağa haqqında çoxdan eşitdiyi Cəlil Məmmədquluzadəni Tiflisdə ilk dəfə görüb tanış olmuşdu - "Molla Nəsrəddin"-in redaksiyasında "Ölülər"-i oxuyurmuşlar. Elə oradaca məsləhət olur ki, Hüseyn Ərəblinski pyesi Bakıda göstərmək üçün hazırlasın.

O qısa xəbərə baxınca Hüseynağanın "yaddaş kinomexaniki" başlaymış ömür lentini fırlatmağa, anlar içində Tiflisdən qayıdarmış Bakıya, danışarmış ki, bir qızmar yay günü idi, "İsmailiyyə"-nin yanında Mirzağa Əliyevlə rastlaşdım, Mirzə Cəlilin Bakıya gəldiyini, "Ölülər"-in rollarının bölünəcəyini xəbər verdi. Söyləyirmiş ki, axşam getdim Mirzə Cəlilin görüşünə, "İslamiyyə" mehmanxanasında yığılmışdılar - məclisə Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Üzeyir bəy, Abdulla Şaiq, Sarabski, daha neçə tanınmış gəlmişdi.

Nağıl edirmiş ki, o gün bu da qət edildi ki, "Ölülər"-in ilk tamaşasında Kefli İskəndər Mirzağaya, Şeyx Nəsrullah Əliqulu Qəmküsara, Kəblə Fatma Yunis Nərimanova, Nazlı surəti də mənə verilsin.

Bir kağız qırığı yaddaşı belə tərpədə, düşüncədə bu qədər nurlu simaları canlandırı, keçmiş günlərin bəxtiyarlığını an-an yenidən yaşada bilirdisə, əlbəttə ki, Hüseynağa Hacıbababəyov o cür tikə-paraları inci də saymaqda, zinət də hesab etməkdə haqlı idi.

Ancaq "Ölülər" söhbətinin ardı bir para dəqiqləşdir-mələrlə bir başqa qəzetdə də qalıb. 1967-ci il dekabrın son günlərində "Bakı" axşam qəzeti elə Mirzə Cəlilə yaraşan bir görüş keçirir. Redaksiyaya yaddaşında Mirzə Cəlilli xatirələri daşıyanları dəvət edibləmiş və ayın 27-də bütöv bir səhifədə həmin söhbət də verilir, o şahid qonaqların birgə çəkilmiş şəkl də - Mustafa Mərdanov, Süleyman Məlikov, Məmmədali Nasir, Sona Hacıyeva, Ələkbər Hüseynzadə, rəssamlar İsmayıl Axundov, Qəzənfər Xalqov, ədəbiyyatçı, teatrşünas alimlərdən Cəfər Cəfərov, Abbas Zamanov, Əziz Mirəhmədov da buradadırlar. Elə dəyirmi masadakı söhbətləri yönəldən də onlardır.

"Müasirləri Mirzə Cəlil haqqında" adlı həmin səhifədə ən birinci Hüseynağa Hacıbababəyov danışır. İlk tamaşa gününün bu təfərrüatını da xəbər verir ki, birinci cərgədə Bakı qoçuları əyləşmişdilər. Hamımız narahat idik, həm həyəcanlıydıq, həm də qorxu vardı canımızda ki, bunlar axırda bir qanqaraçılıq salmasa yaxşıdır. Ancaq tamaşa bitəndə hamı vəcdə gələrək ayağa qalxmışdı, elə gurultulu alqış qopdu ki, deyəsən, camaatın bu qırımı qoçuları da nəşə şuluq salmaqdan çəkirdi. Tamaşaçılar Mirzə Cəlili kəsilmək bilməyən

Bülbül və Hacıbababəyov.1934.

M.F.Axundov adına Opera və Balet Teatrının bir qrup iscisi hamiliyə götürdüyü hərbi hissədə. H.Hacıbababəyov.

H.Hacıbababəyov və Q.Primov

alqışlarıyla dəfələrlə səhnəyə getirdilər. Qoçulardan bizə dəyib-dolaşan olmadı.

Əziz Mirəhmədov soruşur ki, məşqləriniz çoxmu çəkdi, tamaşanı nə müddətə hazırladınız?

"Tez hazırladıq, hamı öz rolu üzərində çox həvəslə işləyirdi. Cəmi 20-25 gün ancaq çəkdi". O yandan Cəfər müəllim xəbər alır ki, Cəlil Məmmədquluzadə məşqlərə gəlirdimi?

"Bəli, beş-altı dəfə gəldi, məşqlərimizdə iştirak edirdi, hər dəfə xeyirli məsləhətlər, göstərişlər verirdi".

Əziz Mirəhmədov dübarə soruşur ki, "Ölülər" in bu ilk iki tamaşasının ikisində də tamaşaçı çox idi mi? Hacıbababəyov deyir ki, birinci tamaşada adam nisbətən az idi, əksəriyyəti də ziyallardı. Ancaq ikincidə Tağıyev teatrı ağzınadək dolu idi. Bunu da əlavə edir ki, Tiflisdən xanəndə Seyid Şuşinski də dəvət etmişdilər, pərdələr arasındakı fasilələrdə oxuyurdu. Canlı şahidlər, işin içində olub sərrast suallar verə bilmək budur - vaxtında belə suallar verilməseydi, şahidlər gerçəkliyi olduğu kimi açılmasaydılar, bu ayrılıqları haradan bilərdik?! Əziz Mirəhmədov Hacıbababəyovdan sorur ki, deyirlər, üçüncü tamaşada sonda tamaşaçılar nə qədər alqışlasalar, müəllifi dəvət etsələr də, Mirzə Cəlil səhnəyə çıxmayıb, elan ediblər ki, bəs, Məmmədquluzadə xəstədir. Hacıbababəyov həmin qaranlıq mətləbə də aydınlıq gətirir: "Mirzə Cəlil təvazökarlıqdan səhnəyə çıxmadı".

1967-ci ilin qurtaracağında bu etirafını edəndə Hüseynağa Hacıbababəyov yarım əsrdən artıq səhnə təcrübəsi olan, alqışların hər növünü görmüş sənətkar idi, amma "Ölülər" in birinci tamaşası gününü anaraq, 1916-cı ildə qalmış həmin qərib axşama qayıdaraq təsdiqləyirdi: "Mən bütün səhnə fəaliyyətim ərzində belə gurultu qoparan tamaşa, belə alqışları az görmüşəm".

...1944-cü il iyunun 26-da Tehrandə rusca çıxmış "Novosti dnya" adlı qəzetdən öz imzası ilə dərc edilmiş məqaləni də ömrün bir ayrı fəslinin - İrana üç aylıq qastrol səfərlərinin nişanəsi kimi saxlayıb (qəzetin o tarixədək çıxmış ümumi sayından belə anlaşılar ki, bu, gündəlik qəzetmiş, yəqin, 1942-ci ildən İrandakı sovet kontingenti xətti ilə buraxılmış) və orada yazır ki, "Mən böyük məsuliyyət hissi ilə bizə dost olan ölkədə - İranda yeni tamaşaçılar qarşısında çıxış edərim. Kollektivimizin vəzifəsi İran xalqına Azərbaycan incəsənətinin nailiyyətlərini nümayiş etdirməkdir".

Başqa adam üçün bu, xüsusi hissələr oyatmayacaq adicə bir qəzet məqaləsidir, ancaq Hüseynağa bu əl boyda məqaləsini qəzetdən kəsərək bir sərvət parçası kimi illərcə ona görə qoruyurdu ki, həmin yazı sənətkarı sonralar yalnız 1944-cü ilin yayına deyil, daha əvvəlki illərə, İranda şəhər-şəhər dolaşaraq konsertlər, tamaşalar göstərdikləri başqa çağlara da apara bilirdi. İrana birinci dəfə 1917-ci ildə Hüseynqulu Sarabski, Mirzağa Əliyev, Nurməmməd Məmmədov, Mustafa Mərdanov və digərləri ilə səfərə çıxmışdı, Ənzəli və Rəştə olmuşdular, həm operalardan, musiqili komediyalardan parçalar göstərmişdilər, həm konsertlər vermişdilər. Ancaq 5 il sonra İrana, həmin Rəştə, Ənzəliyə, oradan da Qəzvinə gedib konsertlər vermək Hüseynağaya bir də nəsis oldu. Həm də 1922-ci ildəki

səfər daha hansısa səhnə xadiminin təşəbbüsü deyildi. Onları İrana dövlət əliylə yollamışdılar. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi onu, Məmmədağa Bağirovu, bir də artist Hüseyn Xəlilovu İran qastroluna "Aclara yardım" kampaniyası çərçivəsində göndərmişdi ki, verilən konsertlərdən toplanan pullar kasıb əhəlinin nəfinə sərf edilsin. Nəzərdə tutulubmuş ki, Azərbaycandan gələn heyət Tehrana da getsin, bizimkilər ümidliymiş ki, daha çox vəsait də elə orada toplanar. Ancaq Tehrana getməkçün heyət icazəni İrandakı İngiltərə konsullxanasından almalıymış, onlarsa Şura Azərbaycanından olanlara icazə sənədləri verməkdən imtina edirlər. Üstündən xeyli müddət sovuşandan sonra hər halda Hüseynağaya Tehrandakı səhnələrdə çıxış etmək də qismət olur. Yadıqar qəzetini saxladığı həmin 1944-cü ildə daha İrandakı hansısa şəhərə getməyə yasaq yoxdu. Bu qastrollar İrandakı sovet ordu hissələrinə mədəni xidmət məqsədi ilə təşkil edilmişdi və ora SSRİ-dən gedənlərin böyük hissəsi də Azərbaycandan olanlardı. Əvvəlki gelişlərində olan kimi, Rəştə, Ənzəliyə, Qəzvinə, üstəlik Astaraya, Ərdəbilə, Pəhləviyə də gedirlər, amma bu dəfə həm də Tehrana yetişirlər, burada bir yox, üç uğurlu konsert verirlər. "Vətən yolunda" qəzetinin 1944-cü il iyulun 24-də çıxmış sayında ayrıca bir səhifə Azərbaycan musiqiçilərinin İranda bir-birindən təntənəli keçən konsertlərinə və sənətkarların Təbrizə gelişinə həsr edilmişdi. Həmin səhifədə Azərbaycan musiqiçilərindən təkcə Hüseynağanın şəkli verilib. Mərkəzdə Azərbaycan sənətkarları heyətinin bədii rəhbəri Əfrasiyab Bədəlbəyli ilə müsahibə yer alır. Yuxanda ümumi başlıq: "Sovet Azərbaycanı artistləri Təbrizdə". Bədəlbəyli ilə müsahibənin sağında-solunda Azərbaycan artistlərinin Təbrizə gəlməsi ilə əlaqədar müxtəlif rəylər yer alır. Onlardan biri məşhur İran xanəndəsi, əslən azərbaycanlı olan Əbülhəsən xan Azər İqbal Soltanın salamlamasıdır. Daha sonra Təbrizin Firdovsi adına teatr heyətinin təmsilçilərinin, şair Əli Fitrətin və bir neçə başqasının təbrikləri, Qulam Məmmədlinin "Təbrizdə birinci konsert" adlı məqaləsi gəlir. Əfrasiyab Bədəlbəyli müsahibəsində söyləyirdi ki, "dəstəməz bəzi yerlərdə açıq meydanda tamaşa vermişdir. Bu tamaşalar sırasında Pəhləvi şəhər bağında və Ərdəbil nahiyyəsinə-dəki Nəmin kəndində verdiyimiz konsertləri xüsusilə göstərmək olar. Bu kənddəki tamaşaçılar içərisində hələ ömründə teatr və konsert görməyən adamlar da az deyildi. Buranın əhalisi dəstəməzin onların kəndində dayanıb konsert verməsindən olduqca razı qalmışdır. Dəstəməz bugündən etibarən Təbriz şəhərində öz konsertlərinə başlayır. Təbriz əhalisi bu konsertlərdə Azərbaycanın məşhur sənətkarlarından Xan Şuşalı, Hüseynağa Hacıbababəyov, Qəmərxanım Almaszadə, Sona Mustafazadə, Əlövsət Sadıqov, Ağababa Bünyadzadə, Sara xanım Qədimova, Zəhra xanım Rəhimzadə və başqa artistlərin, musiqiçilərin, habelə rəqs və sazçalan qızlar dəstələrinin çıxışlarına tamaşa edəcəkdir".

Təbrizdəki ilk konsertdən sonra yazdığı məqaləsində Qulam Məmmədli sənətkarlarımızın hər çıxışının sürəkli alqışlarla qarşılandığını, ifaçıları təkrar-təkrar

səhnəyə qaytardıqlarını yazır və Hüseynağa Hacıbababəyovu seçdirərək onun adını digərlərindən daha əvvəldə çəkir.

1944-cü ilin yayı idi, hələ İkinci Dünya müharibəsi tam şiddəti ilə cərəyan edirdi, aləm od içindəydi, cəbhələrdən hər gün ölüm-itim soraqları gəlirdi, ancaq İran müharibədən kənarda idi və daha mühümü - istiqlala doğru aparan gedişat gün-gündən daha mütəşəkkil olmağa doğru irəliləyirdi. Və Güneyi şəhər-şəhər, kənd-kənd dolaşaraq yüksək sənət göstərən, onlara ruh verən Quzeyli sənətçilər əslində yalnız nəcib mədəni missiyanı yerinə yetirmir, həm də Təbrizdə bir il sonra ucalacaq azadlıq bayrağına doğru gedən yola işıq səpirdilər.

İrandakı üç aylıq qastroldan sonra Bakıya qayıdan sənətçilərimiz çox keçmədən Təbrizdə Milli Hökumətin elan edilməsindən xəbər tutaraq sevinəcək, 1 illik müstəqillikdən sonra istibdadın yenə tüğyan etməsinə qəlbən kədərənəcək, irticanın hökmü ilə sərhədlərin ən sərt şəkildə "quşkeçməz" olduğu onillərdə Təbriz və civarındakı, Maku, Xoy, Ərdəbildəki konsertlərini, tamaşalarını, oralarda, Güneyin kəndlərində, qəsəbələrində tuş düşdükleri təsvirəgəlməz coşqu ilə, necə doğma qarşılanmalarını xiffətlə yad edəcəklər.

O səfər əsnasındakı konsertlərdə Hüseynağanı xalq mahnıları, muğamlar oxuyarkən müşayiət etmiş usta Bəhram Mansurov yada salırdı bakılı Seyidin - vaxtilə, XX yüzilin əvvəllərində ən məşhur xanəndələrdən olmuş, sonra neftxudaya çevrilərək dövlətlənmiş, oxumağın daşını atmış Seyid Mirbabayevlə görüşlərini. Deyir, konsertlərimizdən birindən sonra özü yaxınlaşıb tanışlıq vermişdi, mən deyəndə ki, valınızdan bizim evdə var, kövrəlmişdi. Çox söhbətlər edəndən sonra Seyid Mirbabayev bunu da söyləyibmiş ki, maşallah, yaxşı cavanlar yetişib, sizin Hüseynağanın oxumaqlarına qulaq asdım, həddən ziyadə bəyəndim, həm muğamı yaxşı oxuyur, o biri tərəfdən də müasir əsərləri, romansları eyni məhərrətlə çatdırı bilir.

...Hüseynağa Tehrandakı konsertlərindən birində bağışlanmış üstü yazılı-naxışlı dolçanı - şahın hədiyyəsini çox sevmiş, evində həmin dolçanı gözə tez görünən yerdə qoyubmuş və qonaqları gələndə adətən söhbəti dolandırıb dolçanın üstünə gətirər, oradan da şirin xatirələri yaddan çıxmıyan İran səfərlərinin hekayətlərinə keçər, ləzzətlə söyləmiş.

Sənətkarın nəvəsi, Xalq artisti Salman Qəmbərov deyir ki, babamın o dolçanı necə sevdiyini, nə təhər əziz xatirə hesab etdiyini bildiyimizdən biz də qayğı ilə saxlayırıq, indi məndədir, sonra da nəticəsinə - öz oğluma verəcəyəm ki, babamızdan nişanə kimi o saxlasın (1944-cü il iyulun 24-də çıxmış "Vətən yolunda" qəzetində, Əfrasiyab Bədəlbəyli ilə müsahibədə o hədiyyənin Hüseynağaya verildiyi günün təfəsilatı əksini tapıb: həmin günəcən edilən çıxışların içərisində Tehrandakı üç konsertin xüsusən fərqləndiyini qeyd edən Bədəlbəyli sadalayır: "Konsertlərdən birincisi oradakı sovet icması, ikincisi Tehrandakı diplomatik korpus üçün təşkil edildi. Üçüncü konsertimiz Şimranda İran şahənşahi Məhəmməd Rza şahın sarayında olmuşdur. İranda verdiyimiz bütün konsertlər kimi, bu 3 konsert də böyük müvəffəqiyyətlə keçmişdir. İran

şahının sarayındakı konsertə şah özü, mələkə Fevziyyə xanım, şahın bacısı və İran dövlətinin bütün böyük adamları tamaşa etmiş və çox məmnun qalmışlar. Konsertdən sonra şah artistlərimizin hamısı ilə tanış olmuş və onlara hədiyyələr vermişdir").

...O qəzet kəsikləri ki Hacıbababəyov onları göz bəbəyi tək qoruyurdu, onlar həm də bu insanın sənət yolunda çəkdiyi zəhmətlərin ağırlığını nişan verən bir tərəzi kimi idi. O yazılarda bir ömrə sığan sənətin və xidmətin coğrafiyası vardı. Yalnız paytaxtda, rahat səhnələrdə çıxış etməmişdi ki! Azərbaycanı əsrinin onuncu illərindən başlayaraq qarış-qarış gəzib-dolaşmışdı, sözün hər mənasında daşlı-kəsəkli yollardan keçmişdi və daşdığı titula tam uyğun əsl xalq artisti - millətin sənətçisi olmuşdu. Bu məqalə əyalət qəzetindən - "Şərq qapısı"ndandır. Kəsikdə "Hüseynağa Hacıbabayev Naxçıvanda" adlı məqalənin (soyadı yanlış yazmadım. "Bey"i qəzet ixtisara salıb) hansı ildə, hansı gündə dərc edilməsi göstərilməyib, elə yazı müəllifinin adı da bircə hərfə nişan verilib: "T". Həm də bu məqalə artıq baş tutmuş konsert haqqında deyil, Hacıbababəyovun edəcəyi çıxışların ərafəsində yazılıb. Yazıya aktyor-müğənninin şəkl də əlavə edilib və görünüşündən 1920-ci illərin sonlarının Hüseynağasıdır: "Bakı türk opera aktyorları içərisində ən yaxşı premyerlərdən biri Hüseynağa Hacıbabayev öz yoldaşları ilə dünən Naxçıvana gəlmişdir. O, yaxşı sənətkarlıqdan başqa Şərq klassik havalalarının texnikasını bilir. Hüseynağa Naxçıvanda olduğu müddətdə verəcəyi konsertlərdə türk operalarından parçalar oxuyacaqdır. Onun məhərrəti Şərq muğamlarının əsl mənasını yeni musiqi texnikası olan not sistemə yaxınlaşdırmaqdadır. Bundan başqa, Hüseynağa el mahnısının bütün sadəliyini, canlılığını öz səsinin texnikasında əks etdirir. Konsertdə solist-konsertmeyster Feldman, ən yaxşı tarist Lazar və qeyriləri iştirak edir".

...Yolunun əvvəlində Hüseynağa dəfələrlə Əhməd Bədəlbəyliylə eyni tamaşalarda çıxış etmişdi, çətin sınaqlardan əl-ələ keçmişdilər. Ona görə də onillər sonra Əhməd bəyin qardaşoğlu Əfrasiyab Bədəlbəylinin onun haqqında yazdığı məqalə onun üçün bütün başqa yazılardan daha məhərrəm idi. Kəsib saxladığı həmin məqaləni hər dəfə oxuyanda Əhməd bəyin də səsinə eşitmiş kimi olurdu. Əfrasiyab Bədəlbəylinin "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetinin 1968-ci il 10 fevral sayında dərc edilmiş o məqaləsində belə sətirlər vardı: "Müslüm Maqomayev Hüseynağanın çox zil (tenor-altino) və eyni zamanda olduqca məlahətli, tembr baxımından son dərəcə gözəl və ürəklərə yol tapan səsinə nəzərə alaraq, operasının, demək olar ki, bütün tonal planını məhz bu məhərrətli aktyorun səsinə diapazon ilə əlaqədar surətdə qurmalı olmuşdur. Biz opera teatrımızın tarixində Məcnun obrazından danışdıqda əgər Sarabskinin yaratdığı obrazı üstün tuturuqsa, Şah İsmayıl dedikdə Hüseynağa Hacıbababəyovun yaratdığı Şah İsmayılı təəvvürümüzdə canlandırırıq". Bu, əsla sadə qiymətləndirmə sayılmaz. Çünki bu qiyməti verən hal əhlidir, mahir bilicidir və Hüseynağadan qeyri bütün yaxşı Şah İsmayılara da peşəkarlıqla bələd bir sərrafdır.

Və Əfrasiyab Bədəlbəylinin bu dəyərləndirməsi də çox əhəmiyyətlidir ki, diqqəti Hüseynağa Hacıbababəyovun ayrı bir vacib milli xidmətinə - əcnəbi dillərdəki operaların ana dilimizdə səslənməsinin təşəbbüskarları və ilk icraçıları cərgəsində yer almasına yönəldir: "Azəri və qardaş sovet xalqları vokal musiqi əsərlərindən ibarət zəngin konsert repertuarına malik olan H.Hacıbababəyov rus və Qərbi Avropa klassik opera əsərlərinin teatrımızda azəri dilində tamaşaya qoyulması işində də səylə çalışmış və bu təşəbbüsün əsl ilhamçısı olmuşdur. 1930-31-ci illər mövsümündə "Yevgeni Onegin" operasında Lenski (duel səhnəsi), 1943-cü ildə "Seviliya bərbəri" operasında qraf Almagro kimi opera partiyaları Hüseynağa yaradıcılığının parlaq səhifələridir" (Amma elə həmin dövrdə - 1936-cı ildə Hüseynağa Hacıbababəyovun bu istiqamətdə daha bir uğurlu işi olmuşdu, Bizenin "İnciəxtaranlar" operasında Nadirinin partiyasını teatrın yanında yeni təşkil edilmiş opera studiyasında bacarıqla ifa etmişdi).

...Hüseynağa Hacıbababəyov aktyor idi, müğənni idi və sadəcə söz olaraq deyil, elə gerçəkdən də səhnə onun həyatının mənası idi.

Və səhnə həyatı ərzində də o qədər sevinclər yaşamışdı ki, özünü bəxtəvər, ömür-gündən yarımış hesab etməyə haqqı vardı. Lakin peşə nə qədər sevimli olsa da, həyat heç də yalnız işdən ibarət deyil - güzəran da var, ailə də, şəxsi çağışlar da. Hüseynağa Hacıbababəyov özünü xoşbəxt saydığı teatrdan kənarda illər boyu çox sıxıntılarla da az üzləşmədi. İllah da 1930-cu illərdə, siyasi repressiyaların tüğyan etdiyi tuthatutlar dövründə. O dövrdə Hüseynağa Hacıbababəyovun içərisində daim həbs olunmaq, sürgünə göndərilmək hürküsü çırpınırdı. Səbəbsiz də deyildi. Əvvələ, bəy nəslindən idi. Amma daha artıq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə onun əmisi Mehdi bəy Hacıbababəyov (1871-1925) Azərbaycan Milli Öurasıgınlıq Bəyannaməsi"nə imza atan 26 üzvündən biri, Məclis-i Məbusanın - ilk milli parlamentimizin üzvü olmuşdu. Köhnə cümhuriyyətçilərsə Sovetin nəzərində ən qəddar düşmənlərdilər. Hüseynağanın bacanağı Sultanməcid Əfəndiyev (1866-1938) də həmçinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə parlamentdə "İttihad" partiyasını təmsil etmiş, Məclis-i Məbusanın ikinci müavini vəzifəsini daşımışdı və adının üstündə də artıq "xalq düşməni" damğası olanlardan idi - 1938-ci ilin 23 martında güllələnmişdi. Beləcə, çevrə lap daralmışdı, kabus qədəm-qədəm Hüseynağaya doğru gəlməkdəydi. Bəlkə də 1938-də Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti ongünlüyünə aparılmasaydı, ömrünün son nöqtəsi elə həmin il qoyulanlardan olacaqdı.

Qızı Suğra xanım danışdı ki, XX əsrin əvvəlinin dağıdıcı Şamaxı zəlzələsindən sonra Hüseynağağilin, demək olar ki, bütün qohum-əqrəbası Bakıya köçmüşdü - bacısı, qardaşı, onların uşaqları. Hüseynağa da, digər qohumlar da 1920-1930-cu illərdə daim narahat idilər, çünki həbs, sürgün təhlükəsinin göz ilə qaş arasında olduğunu bir an belə beyinlərindən qova bilmirdilər. Suğra xanım bunu da söyləyirdi ki, atası səhnədə nə qədər güclü olsa da, həyatda fəqir adamdı,

haqqını tələb edən deyildi, əvəzində anası Şeyda xanım ötkəm qadınmış, lazımı gələndə hökmə hər qapını döyməyə hazırmış.

"Anam bir gün gəlib görür ki, atam çox həyəcanlı halda yır-yığış edir, adətən səfərlərə çıxanda götürdüyü balaca çamadanına qalın alt geyimi, yun corablar, isti pal-paltar toplayır. Soruşur ki, nə əlhaydasan? Atam da qaydır ki, Şeyda, vəziyyət heç yaxşı deyil, mənə Xalq Maarif Komissarlığına, rəislərin yanına çağırırlar. Adətən elə bu cür olur, əvvəl onlar çağırırlar, sonra da NKVD-dən adamın ardınca gəlirlər. Bunları da indidən yığram ki, sürgünə göndərib-eləsələr, dar macalda nəse yadımdan çıxmasın. Anam onu sakitləşdirir ki, özünü ələ al, səni, yəqin ki, xeyir işdən ötrü, yaxşı xəbər verməkçün çağırırlar. Bu gün gedib oralarda hay-küy salmışam, çünki xəbər tutmuşdum ki, sənin adını Moskvaya, dekadaya aparılanların siyahısına salmaq istəmirlər, hədə-qorxu gəldim ki, sənin xidmətlərin, Azərbaycanın birinci inqilabi operasında baş rol oynamağın haqqında Kremlə, Staline yazıb şikayət edəcəyəm ki, burada Hacıbababəyovu sıxışdırırlar. Məni sakitləşdirdilər ki, sənin adın Moskvaya, ongünlüyə gedenlərin siyahısında olacaq".

1938-ci il dekadasında Şeyda xanımın dediyi həmin ilk inqilabi operamız - Müslüm Maqomayev "Nərgiz"inin uğurlu nümayişi, Hüseynağa Hacıbababəyovun həmin əsərdə baş rollardan birini ifa etməsi, sovet paytaxtından Bakıya ordenlə təltif edilərək qayıtması, Xalq artisti fəxri adına layiq görülməsi sonralar üzləşə biləcəyi çox bələlərin düynünü qırır, bu məsud səfər bir çox mənada onun taleyini dəyişir. Amma nəslisəcərəni ki dəyişə, pozub təzədən yazı bilməzdi. Odur ki, işləri nə qədər avand getsə də, daxilindəki təşviş özünü əvvəllərdəki kimi qabarıq büruzə verməsə də, hər halda elə sonrakı dövrdə də yerli-dibli itib-getmədi, hansısa gecələrdən birində çekistlərin qara maşınının onun da evinin qarşısında dayanacağına vahiməsi Hacıbababəyovu axıracan tərk etmədi. Bunu həyat yoldaşı Şeydaya, o da Hüseynağadan sonra qızı Suğraya söyləyibmiş: "Stalin dövründə tutulub sonradan bəraət alan başqa siyasilərə baxmayın, bizim nəslin adı Cümhuriyyətlə bağlıdır, belələriylə sovet hökumətinin ayrı hesabı var".

Arası kəsilməyən səksəkələr, qara-qura fikirlərin beynini hey gəlməməsi Hüseynağanı içəridən üzdü, canını zəiflədirdi - şəkər xəstəliyinə tutulmuşdu. 1961-ci ildə Hüseynağa Hacıbababəyov elə şəkər xəstəliyinin ucbatından da teatrdan ayrılması oldu. Səsi hələ yerində idi və axıracan da onunla qaldı. Amma səhhət böhranları ona iki-üç saatlıq tamaşalara çıxmağa imkan vermirdi.

Reynqold Qliyerin "Şahsənəm"i ilə Müslüm Maqomayevin "Nərgiz"inə Hüseynağa Hacıbababəyov minnətdar idi, çünki birincisindəki baş rol ifasından sonra o çağlarçün çox hörmətli və yolaçan olan Əməkdar, ikincisindən sonra isə Xalq artisti adını qazanmışdı. Ancaq bu yeni operalar da Hacıbababəyova ikiqat minnətdar olmalı idi, çünki hər ikisinin hədəfi müasir milli əsər olmaq, Avropa bəstəçilik texnikası ilə xalq musiqi irsinə bağlılığı qoruyub saxlamaq idi və o

çağlarda hələ opera teatrı gerçəkliyimizdə Şərq və Qərb oxuma üslublarını eyni peşəkarlıqla varlığında birləşdirən, eyni məharətlə həm vokalı, həm muğam boğazını və xalq nəfəsini özündə qovuşduran aktyor-müğənnilər az idi də demək doğru çıxmır - elə yox kimi idi - o çağın ifaçılar mənzərəsini xəyala gətirərkən bu baxımdan Bülbülə Hüseynağadan qeyrisinin adını tam inamla çəkmək olmur.

"Nərgiz"-in Bakıda ilk təqdiminin musiqi həyatımızın əlamətdar hadisələrindən birinə çevrilməsinin növbəti təsdiqi bu idi ki, respublikanın bir nömrəli qəzeti "Kommunist" 1936-cı il yanvarın 11-də premyeraya "Opera sənətimizə qiymətli bir hədiyyə" adlı bütöv səhifə həsr etmişdi: ən başda üç baş rolun ifaçısının - Əməkdar artist Hüseynağa Hacıbababəyovun Əlyar, gənc aktrisa Aliyə Terequlovanın Nərgiz, Əməkdar artist Məmmədağı Bağirovun Ağalar bəy rollarında fotoları, mərkəzdə Qubad Qasimov və Şəmsəddin Abbasovun "Nərgiz" sərlövhəli geniş məqaləsi, sağda-solda səhnəmizə yeni gələn əsərə şair Səməd Vurğun, bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli, professor Y.İsmayilzadə, dirijor Klifton, mühəndis Ceyran Qarayeva kimi seçilmişlərin münasibəti. Üzeyir bəy bu əsəri "Opera sənətimizdə dönüşün başlanğıcı", Vurğunsə "Opera tariximizə yeni bir səhifə əlavə edən", "İlk dəfə olaraq türk qadınlığının mübariz bir obrazını verən bədii bir yaradıcılıq məhsulu" adlandırmışdı.

Qəzet müxtəlif zümrələri təmsil edən şəxsiyyətlərin fikrini bu cür sərgiləməklə yeni operanın ümumxalq hadisəsi olması düşüncəsini bir daha önə çəkirdi. Məqalə müəllifləri yeni operanın məziyyətlərini ətraflı təhlil edəndən sonra gəlirlər ayrı-ayrı ifaçıların üstünə. Hüseynağa Hacıbababəyovun ifası haqda bu qənaətdə idilər: "Əməkdar artist Hacıbababəyov Əlyar rolunda sərbəst falsetdən vaz keçməyə məcbur olub oxuma nömrələrinin çətinliyinə baxmayaraq, bütün orkestronun ümumi səslənməsində bacarıq və istedad göstərdi. Onun lirik-tenor səsi bəzən çox qəşəng ahəngilə dinləyicinin qulağına gözəl bir avaz ilə çatırdı".

Üzeyir bəyin o səhifədə dərc edilmiş rəyi sonralar sanki nəzərdən qaçaraq əsərləri külliyyatına daxil edilməmişdir. Halbuki bu balaca yazıda onun baxışları yalnız "Nərgiz"-lə məhdudlaşmamış, dahi bəstəkar və nəzəriyyəçi Azərbaycan simfonizminin, opera sənətimizin strateji inkişaf yolunun dəqiq düsturunun bəyan etmiş, öz yaradıcılığında sadıq qaldığı ülgünün musiqimizin gələcək təbii yüksəlişlərinin ana xətti kimi götürülməsinə riayətin vacibliyini vurğulamışdır. Əslinə qalsa, Üzeyir bəyin bu dəyərləndirməsi fəlsəfəsi etibarilə elə Hüseynağa Hacıbababəyovun bütün yaradıcılığına verilən qiymət kimi qavranıla bilər.

Üzeyir bəy Müslüm bəyin "Nərgiz"-inin başlıca məziyyətlərindən birini yeni yazı texnikası və milliliyin nisbətində ehtiyatla yanaşmaqda görür və prinsipial hesab etdiyi bu məsələ barədə belə düşündü: "Avropa musiqi yazısı texnikasının kompozitor tərəfindən ehtiyatla tətbiq olunduğunu da təqdir etmək lazımdır; çünki bəzi hallarda belə yazı öz yeniliyi və mürəkkəbliyi nəticəsində dinləyicilərimizə çata bilməz (məsələn, Qliyerin "Şahsənəm" operasındakı kvinto kimi).

"Nərgiz" operasının şura opera sənətində milli forma problemini həll edib-etmədiyi məsələsi mübahisəli sayılmalıdır. Güman etmək olar ki, kompozitor Maqomayevin (həmçinin Qliyerin) zənnincə, xalq melodiylarının alınması və onların əsl şəkildə operanın musiqi tərtibinə salınması operanın milli formada görünməsinə kömək edər. Bu məsələdə mən başqa fikirdəyəm; mənəcə, incəsənətdə milli forma ancaq kompozitorun sərbəst yaradıcılıq fantaziyası ilə ifadə olunmalıdır. Avropa musiqi yazısının məlum üsullarını tətbiq etmək yolu ilə kompozitorun fantaziyası əsl xalq musiqi yaradıcılığının bədii əsaslarını genişlətməli və dərinləşdirməlidir. Belə olan surətdə kompozitorun yaradıcılığı anlaşıqlı və internasional əhəmiyyətə malik olmaq etibarilə milli məhdudiyyətdən sərbəst olar".

Başqa sözlə, Üzeyir bəyin umduğu iqtibasçılıqdan qaçmaq, el musiqisindən aldığı sitatı öz əsərində dırnaq arasında verməmək, yeni yazı texnikasının ruhunda əritmək idi. Yeni bəstəçilikdəki milliliyin Üzeyir bəyin təqdir etdiyi müstəvisindən nəzər salanda Qara Qarayev örnəyinin məhz onun istədiyi olduğu təsdiqlənir: həm bütün dünyanın qəbul etdiyi kimi beynəlmiləl, həm də damarlarında milli qan axan bəstə. Üzeyir bəy müasir Azərbaycan bəstəçiliyinin gələcəyini belə təsəvvür edirdi və 1930-1940-cı illərdə opera mühitimizdə Hüseynağa Hacıbababəyovun da qələbəyan üstünlüklərindən biri və ən başlıcası məhz Üzeyir bəyin ehtiyatlandığı bu ölçünü həssas ustalıqla qoruya bilməsi idi.

Və yazı elə gətirdi ki, Üzeyir bəyin təqdir və təbliğ etdiyi, Hüseynağa Hacıbababəyovun öz sənət müqəddəratını bağladığı həmin yolla irəliləmək onun nəvəsinin də taleyinə çevrildi. Hüseynağa Hacıbababəyov ağah olsaydı ki, onun bir zamanlar əlindən yapışaraq Bülbül adına musiqi məktəbinin direktoru, hələ atası Ağalar bəylə yaxın olduğu Nazim Əliverdi-bəyovun yanına apardığı nəvəsi Salman Qəmbərov, gün gələcək ki, Azərbaycanın ən tanınmış cazmenlərindən biri kimi şöhrətlənəcək, babası kimi Xalq artisti adına layiq görülmək, - çox məsud olardı.

Salman qonağımdır, keçib royalın arxasına, nəse çalmasını istəyirəm, "Evləri var xana-xana"-nı çalır. O köhnəlməz el nəğməsinə ki, babası təkrarsız bəzəklər vuraraq oxuyardı. Bu bəlli havanı Salman büsbütün ayrı biçimdə, caz improvizələriylə süsləyərək çalır. Bu, həm də dəyişən vaxtdır!..

"Babam 1972-ci ildə dünyasını dəyişəndə 13 yaşım vardı. Lap kiçik vaxtlarımdan babagilin Operanın yanındakı evinə getməyi xoşlayardım. Babamın gözəl oyuncaq kolleksiyası vardı, ancaq nə qədər istəsəm də, mənə icazə verməzdi ki, oyuncaqları evə aparım. Deyərdi ki, gəl bizə, oyna, qoy burada qalsın, onda salamat qalar, sındırmazsan, onsuz da bunların hamısı gec-tez səninkidir. Mənim ağılım musiqi kəsən vaxtlarda artıq babam teatrdə işləmirdi. Bacım Nailə evdə piano çalanda baba biganə qala bilməzdi, həvəsə gələrdi, "filan havanı başla" deyərdi, başlardı oxumağa. Babamın iki qızı, hərəsindən dörd nəvəsi vardı. Şəkər xəstəliyi olduğundan hər gün bulvara gəzməyə çıxardı, ona görə soruşardıq nə vaxt evdə olacaq, onlara o saatlarda

gedərdik. Bulvarda da onların öz yerləri vardı - "Bahar" kinoteatrının arxasında, fəvvarələrin yanında bir yer vardı ki, artistlər ora toplaşar, söhbət edərdilər. Nənəm deyərdi ki, hansı saatda gələk, o saatda da anamız bizi aparardı. Uşaq olsam da, babanın dəfnı indiki kimi yadımdadır. Məşhur aktyorlarımız, müğənnilərimiz - həm Opera, həm Dram Teatrının artistləri gəlmişdilər. Babam qəşəng geyinməyi xoşlayırdı. Elə bil artistlər də bunu nəzərə alıb onunla vida mərasiminə tamaşaya, teatra gedirmiş kimi, səhnədə çıxışı olan kimi səliqə ilə, zövqlə geyinib gəlmişdilər - çoxusu smokinqdə, kostyumda, qalstuk əvəzinə boynu papyonlu..."

Hüseynağa Hacıbababəyovun 70 yaşı tamam olanda o, artıq 10 ilə yaxın idi ki, səhnədə deyildi, ancaq ona göndərilən təbrik teleqramları sənətkarı rıqqətə gətirməyə bilməzdi, çünki sanki bu heyran sözlər karyerasını davam etdirməkdə, fəaliyyətdə olan bir sənətkar haqqında idi. Maestro belə yazırdı: "Əziz dostum Hüseynağa! Sizin parlaq yaradıcılığınızın işığı və yaratdığınız misilsiz surətlər uzun illər boyu xalqımıza böyük sevinclər bəxş edib, siz Azərbaycan musiqili teatrının tarixinə çoxun duyğulu səhifə yazmışınız. Sizin ecəzkar altınunuz (Hacıbababəyovun səsi doğrudan da möcüzəli, az rast gəlinən və tenorun ultra çeşidi sayılan, kiçik oktavanın "mi"si ilə ikinci oktavanın "mi"si hüduunda cövlan edən, kişilər arasında ən incə və ən çevik səs tellərinə sahib nadir müğənnilərə xas olan tenor-altino idi - R.H.) musiqimizin ümumi harmoniyasında səslənməkdə davam edir. Sizin nəcib əməyiniz və ilhamlı yaradıcılığınız qarşısında təzim edirəm. Sizi sevmə - Niyazi". O füsunkar oxu illər ötsə də, Səid Rüstəmovçün də səslənməkdə davam edirdi: "Əzizim Hüseynağa! Sənin məharətini səhnəmizdə görən, gözəl, məlahətli səsinə dinləyən, səni böyük həyəcanla alqışlayanlardan biri də mən olmuşam. Sənin insanı valeh edən gözəl, məlahətli səsin hələ də qulağımızdadır".

Səhnədəşi Həqiqət Rzayeva isə Hacıbababəyovun 70 yaşı tamam olanda təbrik "teleqramı"nı 1968-ci il fevralın 8-də işıq üzü görmüş "Bakinski raboçi" qəzetinin səhifələrindən "göndərmişdi" və Leylisi, Əslisi, Şahsənəmi... olduğu, musiqili teatrımızın "canlı tarixi" adlandırdığı həmkarının səsinin gözəlliyi haqqında yaraşan uca qiyməti verə bilməkçün 30 il əvvələ qayıdır, 1938-ci ildə Sovet İttifaqının milyonlarla tirajla çıxan, iki ən əsas qəzetindən biri olan "İzvestiya"da getmiş məqalədəki bu fikri yada salırdı: "Məgər dinləyiciləri öz vokal texnikası ilə valeh edən muğamatçı Hacıbababəyov dünyanın ən yaxşı müğənnilərinə tay olan istedad deyilmi?!"

...O çağlarda ki - 1930-40-50-lərdə Hüseynağa Hacıbababəyov hələ səhnədə idi, hələ Azərbaycan insanının həyatını televiziya kanalları doldurmamışdı, o zamanlar elə Opera Teatrı özü hamını başına yığmağa qadir sevimli bir "telekanal" idi, Dram Teatrı bir başqa, Musiqili Komediya Teatrı bir ayrı, Dövlət Filarmoniyası bir özge! İnsanlar o zamanlar teatrla, səhnə ilə, sənətlə daha çox bağlı idilər. Aktyorlar, müğənnilər, sənətkarlar şəhərin küçələrinə çıxanda insanlar onları üzdən tanıyırdılar, salam verirdilər, köhnə tanışları, yaxınları, doğmaları təki hal-əhval tuturdular. Və bu aktyorlara, müğənnilərə, çalğıçılara, ömrünü sənətə həsr etmiş

fədailərə ehtiramla salam verənlərin əksəriyyəti heç onları şəxsən tanıyırdı. Amma bu insanlar onların hamısının ömrünün bir parçası idi.

Və elə həmin indi xeyli uzaqlarda qalmış 1960-cı illərdə, 1970-lərin əvvəllərində axşamlar Sahil bağına gəzintiyə çıxan Hüseynağa Hacıbababəyovu üzdən tanıyan çoxları olurdu. Bəziləri salamlayıb keçirdi, kimlərsə dayanırdı, söhbətləşirdi. Və həmin anlarda Hüseynağa Hacıbababəyov bəxtiyar idi. Səhnədən ayrılmışdı, amma bu məhrəban təmasları gördükcə hiss edirdi ki, onu unutmayıblar, teatrdan çıxsada, insanların üyərindən çıxmayıb. Bu, Hüseynağanı fərəhləndirirdi, ona güc verirdi, yaşamaq eşqini qüvvətləndirirdi. Ancaq aman bilməyən zaman suları dayanmaz axarı ilə Hüseynağa Hacıbababəyovu da, onun çağdaşlarını da apardı. Hətta Hüseynağa Hacıbababəyovu səhnədə görmüş cavan insanların əksəriyyəti də artıq həyatda yoxdur. Lakin bu millət yolunda, sənətimizin tərəqqisi naminə ən çətin zamanlar içərisində usanmadan zəhmətlər çəkmiş belə insanlar gerek unudulmasın axı. Nəsillər dəyişə bilər, bu, təbiidir, həyatın qaçılmaz qanunudur. Amma o insanlar ki bu millətin tarixində izi var, qatışmış əyyamlarda, bu xalqın sənətinin yüksəlişləri yolunda can qoyublar, onlar gerek yaddaşın alt qatlarına çökməsin. Millət kimi güclü olmağın yolu etibarlı yaddaşa bağlıdır. Milli hafizəsi olmayan toplum parkinson azarına mübtəla olmuş, əsən-titrəyən, getdikcə tükənən, kimliyini belə unudan vücut kimidir.

Hüseynağa Hacıbababəyov adı və parlaq izi bu millətin minnətdar övladlarının yadında həmişə yaşamaq unudulmaz fədailərdəndir. Taniyaq, tanıdaq, sevek, yaşadaq!

...Hüseynağa Hacıbababəyov varlı adam idi. Nə qədər zəngin olduğunu özü də bilirdi, əsl səraflar da bundan hali idilər. Ömrü boyu üstündə altın daşıyana "varlı" deməyəsən, nə deyəsən?! Dərinə getməmişəm ki, "altino" sözü ilə bizim "altun" kəlməsinin arasında kökcə hansısa bağlantı varmı, amma mahiyyətce onların bir-birinə qohum qədər yaxınlığına şəkk yoxdur. Altunluq altino səsin cövhərindədir və bu çəkiddə sərvəti 74 illik ömrü boyunca köksündə gəzdirmək Hüseynağaya Tanrının lütfü idi. Belə dövlətli olsa da, dolanışqı sardana miyana bir ömür sürdü. Evi ona ömrü boyu elə öz yaşadığı mənzili kimi doğma olmuş Operanın lap yaxınlığındaydı, 63 yaşına çatır-çatmaz təqaüdə çıxsada, hər gündüzü köhnə həmkarları ilə birgə keçirdi, axşamları, gecələri isə ötən günlərin hər biri onunçün təzədən yaşanağa başlayırdı. Köhnə qovluğu açırdı, qalırdı sərvəti ilə baş-başa, olurdu xoşbəxtlərin xoşbəxti. O sərvətin - Hüseynağa Hacıbababəyovun sərgüzəştli və şərəfli ömür güzgüsünün ayrı düşmüş tikələrini bir yerə toplamağa çalışdım ki, bu əziz surət bugünün insanlarına həm bütöv görünsün, həm də nəfəsini duyacaq qədər yovuş gəlsin.

Hüseynağa Hacıbababəyov ömrün son illərində sənətinin və artıq özü-özünün həkimiydi, daim insulin iynəsi yanında idi. İki dəfə koma vəziyyətinə də düşmüşdü. Üçüncüsü axşam gəzintisi zamanı Sahil bağında baş verir - bir zamanlar babası, memar Qasım bəy Hacıbababəyovun təməlini qoyduğu dənizkənarı bulvarda. Şəkər səli müğənnini "şəkər" aparır.

